3

ykdu`R;e~

सर्वेषां देशानां स्वीयाः लोकनृत्यस्य परम्पराः सन्ति । भारतः विभिन्नसंस्कृतिनां तथा परंपराणां देशोऽस्ति । भारतः स्वविविधलोकनृत्यैः विख्यातो वर्तते । लोकनृत्यानि वास्तिविकरूपेण संस्कृतेः अभिव्यक्तिः वर्तते । शरीरस्य चालनम् मुखस्य भावाः वस्त्राभूषणांनां सज्जेत्यादयः लोकनृत्येन अभिन्नरूपेण युक्ताः सन्ति । अस्मिन् पाठे वयं भारतस्य विभिन्नक्षेत्राणां लोकनृत्यानां विषये अध्ययनं करिष्यामः ।

mís';kfu

एतत् पाठं पठनानन्तरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- लोकनृत्यस्य अर्थस्य व्याख्यां कर्तुं शक्ष्यन्ति ;
- लोकनृत्यानां महत्वपूर्णविशेषतानां सूच्याः निर्माणं कर्तुं शक्ष्यन्ति ;
- भारतस्य लोकनृत्यानां राज्यक्रमेण सूच्याः निर्माणकरणे ।

3-1 ykdu`R;kfu

प्रत्येकक्षेत्रं स्वविशिष्टप्रकाराणां लोकनृत्यानां अभ्यासं करोति, प्रायः प्रत्येकावसरे

यथा ऋतोः आगमने, बालकानां विवाहे अथवा अन्यषु व्रतोत्सवेषु लोकनृत्यानां प्रदर्शनं भवति । न्युनातिन्यूनं पदक्रमेण तथा चालेन सह लोकनृत्यानि अत्यन्तसरलानि सन्ति । भारतीयानि लोकनृत्यानि ऊर्जायाः पूर्णानि सन्ति । केषुचन लोकनृत्येषु महिलाः तथा पुरुषाः पृथक् पृथक् नृत्यं कुर्वन्ति तथा केचन युगपत् । अधिकेषु नृत्येषु कलाकाराः स्वयं गायन्ति तथा केचन जनाः वाद्ययन्त्रैः तेषां सहायं कुर्वन्ति । प्रत्येकप्रकारस्य लोकनृत्यस्य एका विशेषा भूषा तथा लयः वर्तते । अधिकलोकनृत्येषु आभूषणैः तथा विशिष्टाकृतिभिः सह रञ्जितानि परिधानान्यपि भवन्ति ।

लोकनृत्यस्य विशेषताः

- लोकनृत्यान विशिष्टजनानां तथा विशिष्टक्षेत्राणां प्रसिद्धनृत्यानि भवन्ति।
- लोकनृत्यानि वास्तविकरूपेण संस्कृतेः अभिव्यक्तिः वर्तते ।
- लोकनृत्यानामुत्पत्तिः कस्यापि विशिष्टक्षेत्रस्य जनानां मध्ये सास्कृतिकपरम्परायाः रूपेणाभवत् ।
- एतानि वंसक्रमेण अग्रे हस्तांतरितानि भवन्ति ।
- एतानि चालस्य विशिष्टप्रतिरूपे सामान्यलयस्य प्रयोगं कुर्वन् क्रियन्ते ।
- एतानि आनंदं तथा प्रसन्नतां अभिव्यक्तकारकाणि नृत्यानि सन्ति ।
- शरीरस्य चालम्, मुखस्य भावम्, वेशभूषा, आभूषणानि, सज्जा इत्यादयः लोकनृत्यस्य अभिन्नङ्गानि सन्ति ।

fVIi.kh

ikBkxrk ç'uk 3-1

सम्यक् तथा असम्यक् स्थाने चिह्नं कुर्यात् –

1. लोकनृत्यानि वास्तविकरूपे संस्कृतेः अभिव्यक्तिः वर्तते ।
2. जटिलपादक्रमैः तथा चालेन सह लोकनृत्यानि अत्यन्तानि कठिनतमानि सन्ति ।
3. लोकनृत्यानि सर्वदा पुरुषैः तथा महिलाभिः भिन्न भिन्न रूपेण क्रियन्ते ।
4. लोकनृत्यानि वंसक्रमेण एकवंशतः द्वतीयं वशं प्रति हस्तान्तरितानि भवन्ति।

3-2 HkkjrL; ykduR;kfu

पूर्वतः पश्चिमपर्यन्तं तथा उत्तरतः दक्षिणपर्यन्तं प्रत्येकराज्यस्य स्वविशेषलोकनृत्यानि भवन्ति ।

आगच्छन्ति भारतस्य विभिन्नलोकनृत्येषु एकां दृष्टिं स्थापयामः –

- **v#.kkpyçn'kL;** ‘बारदो, छाम’ स्तः।
- **vle & jkT;L; &** ‘बीहू, बागुखम्बा, भोरतालः, झुमुर, गोपालः,

चित्रम् 3.1 असम–प्रदेशस्य नृत्यम्

रखाल, लीला, तबल, चोंगली, कैनो, नोगक्रेम, अंकियानट, किर्तनिया नाटकः, तथा ओजापली नृत्यानि सन्ति।'

चित्रम् 3.2 बिहार–प्रदेशस्य नृत्यम्

- **fcgkj&jkT;L;** – 'जादुरः, कठपुतली, माको, झिझिया, करमा, जातरा, नटना, विदेसिया, सेंकेलाछऊ, जाट–जटनी, विदपदा तथा रामखेलिया वर्तन्ते ।
- **NÙkhlx<&jkT;L;** & 'राउत नाचा' स्तः ।

चित्रम् 3.3 गुजरात–प्रदेशस्य नृत्यम्

ykduR;e

d{kk & †

fVIi.kh

- **x|tjkr&jkT;L; &** 'डांडिया, भवई, गरबा, टिप्पणी, पधार, डांशीनृत्यम्, हूडो, मट्टुकदी, अगवा, पिद्दी तथा धमाल 'सन्ति ।

चित्रम् 3.4 हरियाणा–प्रदेशस्य नृत्यम्

- **gfj;k.kk jkT;L; &** 'स्वांग, नक्कल, रासलीला, धमाल, मंजीरा, तथा गोगा' नृत्यानि सन्ति ।

चित्रम् 3.5 हिमाचल–प्रदेशस्य नृत्यम्

- **fgekpyçn'kL; &** 'नटी, करियाला, भगत, रास, हरनाझा, हरणः तथा हरिन' नृत्यानि सन्ति ।

d{kk & †

fVIi.kh

- **tEe rFkk d'ehj &** 'भांड पाथर भांडलाशना रउफ बेताल तथा धमाल' नृत्यानि सन्ति ।

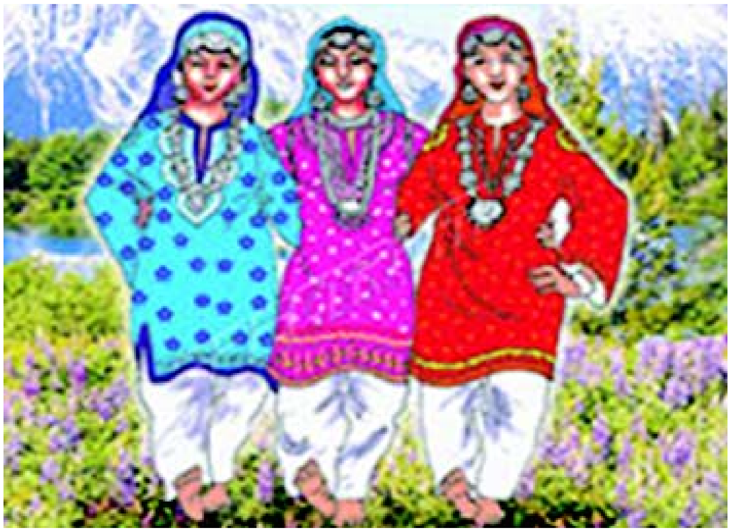

चित्रम् 3.6 जम्मूकश्मीर–प्रदेशस्य नृत्यम्

- **dukVdjkT;L; &** 'यक्षगान, बेदारा, वेश, डोल्लु, धुनिया, सांता, दद्दाला बयालता, ताल मद्दलद्या प्रसंग, दसराता, राधना तथा वीरागेस।

चित्रम् 3.7 कर्णाटक–प्रदेशस्य नृत्यम्

ykduR;e

d{kk & †

fVIi.kh

- **djy&jkT;L; &** ‘डुफमुट्ड्ू, ओप्पना, पदयानी, थेयम, कोडियाट्टम, मग्मिकाली, पुली काली, थिरायट्टम, चौविट्ठु नडकम्र, टिटाभू, नृत्यम, चक्यार, तथा कूधू’ नृत्यानि सन्ति ।

चित्रम् 3.8 केरल–प्रदेशस्य नृत्यम्

- **e/;çn'kL; &** ‘माच, नाचा, फूलपत्ती, राई, तेरताली, तथा कीदा’ नृत्यानि सन्ति ।

चित्रम् 2.9 मध्य–प्रदेशस्य नृत्यम्

d{kk & †

fVIi.kh

- **egkjk"VªjkT;L; &** 'तरफा नाच, तमाशा, ललितमरूद, गोंदा, दशावतार, तथानि तथा कोलीनृत्यम् 'नृत्यानि सन्ति ।

चित्रम् 3.10 महाराष्ट–प्रदेशस्य नृत्यम्

- **e?kky;jkT;L; &** 'शद सुकमायसेम, शदनोंगक्रेम, डेरोगाटा, घेपूमुआ तथा लाहो' नृत्यानि सन्ति ।

चित्रम् 3.1 मेघालय–प्रदेशस्य नृत्यम्

- **ukxkyS.MjkT;L; &** चांग लो (सुआ भुआ) नृत्यमस्ति

चित्रम् 3.12 नागालैंड–प्रदेशस्य नृत्यम्

ykduR;e

d{kk & †

fVIi.kh

- **mMhlkjkT;L; &** 'पालजातरा, दसकठिया, मयूरभंज, छऊ, मंगलरास, सोवांग, संबलुपुरी (दलखई, रसकेली) तथा पर्बा।' नृत्यानि सन्ति ।

चित्रम् 3.13 पंजाब–प्रदेशस्य नृत्यम्

- **iatkcjkT;L; &** 'नक्कल, स्वांग तथा भांगड़ा' नृत्यानि सन्ति ।
- **jktLFkkujkT;L; &** 'ख्याल, रसधारी, तुर्रा किलंगी, गौरी, घूमर, नौटंकी, हमतारी, तथा कालबेलिया' नृत्यानि सन्ति ।

चित्रम् 3.14 राजस्थान–प्रदेशस्य नृत्यम्

d{kk & †

fVIi.kh

- **vkU/kçn'kIL; &** 'कीथी नाटकम्, बुर्राकथा, लंबडी, तथा केया' नृत्यानि सन्ति ।
- **rfeyukMjkT;L; &** 'मेरूकुट्ट, वीथी नाटकम्, भगवतमेला नाटकम्, कुर्बाजी, पागलवशम, कवाही चिंदू' नृत्यानि सन्ति ।

चित्रम् 3.15 तमिलनाड–प्रदेशस्य नृत्यमु

- **r\yxkukjkT;L; &** 'बथुकम्मा' नृत्यमस्ति ।
- **mÙkjçn'kL; &** भगत, सांग–स्वांग, नक्कल, मयूरनृत्यम्, तथा चारूकला' नृत्यानि सन्ति ।

चित्रम् 3.16 उत्तर–प्रदेशस्य नृत्यम्

ykduR;e

- **mÙkjk[kMjkT;L; &** 'हथेलिया' नृत्यमस्ति ।

चित्रम् 3.17 उत्तराखंड–प्रदेशस्य नृत्यम्

- **xkokjkT;L; &** 'पुगाड़ी, दशावतारः, मेरनाजगाट, मुसलखेल, समई नृत्यम्, गोंफनृत्य देखनी, कुंबी नृत्य, छोड़मोड़नी, घालो, टोन्या, मेल तथा तलगाड़ी' नृत्यानि सन्ति ।

चित्रम् 3.18 गोवा–प्रदेशस्य नृत्यम्

- **if'pecxkyjkT;L;&** 'छुऊ (पुरुलिया) तथा संथाली' नृत्ये स्तः
गाल : छुउफ (पुरुलिया) और संथाली।

चित्रम् 3.19 बंगप्रदेशस्य नृत्यम्

fØ;kdyki% 3-1

भारतस्य निम्नलिखितराज्यानां लोकनृत्यानां चित्राणि एकत्र कृत्वा तथा तामि स्वाभ्यासपुस्तकेषु संश्लेषयेत ।

1. अरूणाचलप्रदेशः
2. उत्तरप्रदेशः
3. पंजाबः
4. महाराष्ट्रः
5. जम्मू तथा कश्मीरः

ykduR;e

ikBxrk% ç'uk% 3-1

मेलनं कुयात् (क स्तम्भं खस्तम्भेन सह)

	d		[k
1.	'तमिलनाडु'	i.	'घूमर'
2.	आंध्रप्रदेशः	ii.	मयूरनृत्यम्
3.	राजस्थानम्	iii.	'बधुकम्मा'
4.	उत्तराखंडः	iv.	'पागल वराय'
5.	'तेलंगाना'	v.	'लंबाडी'

d{kk & † fVIi.kh

HkoUr% fd% f'kf{krkoUr%

- लोकनृत्यानि प्रत्येकक्षेत्रे उपवब्धानि सन्ति ।
- शरीरस्य चालः मुखस्य भावः, परिधानम्, आभूषणानि, सज्जा, इत्यादयः लोकनृत्येषु ग्रन्थताः सन्ति
- भारतदेशः सांस्कृतिकविविधातायाः रूपे ज्ञायते
- प्रत्येकप्रदेशस्य लोकनृत्येषु अंसंख्यविशेषताः सन्ति ।

ikBkUrk% ç'uk%

1. लोकनृत्येषु भवतां किं तात्पर्यम् अस्ति ?
2. लोकनृत्यस्य मुख्यविशेषताः काः काः सन्ति ?
3. पूर्व–पश्चिम– उत्तर–दक्षिणानां भारतस्य लोकनृत्यानाम् उदाहरणानि लिखत

mÙkjekyk

3-1

1. सम्यक्
2. असम्यक्
3. असम्यक्
4. सम्यक्

3-2

1. – iv
2. – v
3. – i
4. – ii
5. – iii